

9. Фесенко А.М. Конфіскація церковних цінностей на Донеччині під час голоду 1921-1923 рр. [Текст] А.М. Фесенко // Вісник Черкаського університету: Серія. Історичні науки. – 2008. – № 133-134. – С. 120-125.

10. Хитерер В. Конфискация документальных материалов и еврейской собственности в Украине в 1919-1930 гг.: Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції 28-30 серпня 2001 р. «Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті» [Електронні ресурс]: Режим доступу: <http://www.judaica.kiev.ua/Conference/Conf2.htm>.

11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Од. зб. 29.

12. Центральний державний архів органів влади та управління України. (Далі ЦДАВО України). – Ф. 258. – Оп. 1. – Од. зб. 153.

13. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Од. зб. 1090.

УДК379,85:796(477)«20/30»ХХ»

Ірина ДЗЮБЛЕНКО
(м. Київ)

Зародження масового туризму в УСРР (20-30-ті рр. ХХ ст.)

Висвітлено особливості зародження масового туризму в радянській Україні і діяльність туристичних організацій у 20-30-рр. ХХ ст.

Ключові слова: туризм, УСРР, туристичні організації, Кримський півострів, «Радтур», пролетарський туризм.

У сучасних умовах розвитку світової економіки туризм став однією з найважливіших галузей, який створює імідж країни у світовому контексті, а також є одним із основних джерел фінансування держбюджету. На жаль, історія туризму в Україні з початку його зародження і до сьогодні вивчена вкрай недостатньо. Окремі відомості про туризм УСРР знаходимо у працях Б. Райкова, В. Квартального, В. Федорченка, О. Костюкової та ін. Однак інтерес до даної проблеми в умовах незалежності постійно зростає. Важливо дослідити і проаналізувати туристичну діяльність в різні історичні періоди, використавши досвід і навички, вироблені практикою попередніх поколінь.

Відповідно до класичної схеми поділу туризму на історичні етапи, 20-і рр. ХХ ст. відносяться до третього, так званого соціального етапу. В цей час у світі створюються соціальні передумови розвитку туризму та відбувається зародження масового туризму [3, с. 13-22], коли в туристичній діяльності починають брати участь не лише еліта, а й середній клас. Тобто із предмета розкоші туризм трансформувався у потребу для більшості населення висо-

корозвинених індустріальних країн. Туризм починає розглядатися як засіб відновлення фізичних сил.

У Радянському Союзі період з 1918 до 1929 рр. більшість істориків вважає «золотим десятиліттям» розвитку краєзнавства та екскурсійної діяльності, якій радянська влада одразу почала приділяти значну увагу. У цей час швидко розвиваються організаційні форми туристичної діяльності, з'явилися перші туристичні організації [6, с. 119]. Із занять небагатьох ентузіастів, об'єднаних в аматорські гуртки і клуби, туризм трансформувався в могутню галузь народного господарства. Вже з 1919 р. створюються перші радянські екскурсійні секції, проводяться конференції, а у Москві створюється Екскурсійне бюро при Наркоматі освіти РРФСР. Розробляються програми майбутніх туристичних походів. У грудні 1926 р. Московським комітетом комсомолу разом з «Комсомольською правдою» була організована перша масова екскурсія на будівництво Волхівської гідроелектростанції, у якій взяло участь близько 300 осіб. У 1928 р. створюється Бюро туризму при ЦК ВЛКСМ, головним завданням якого проголошувався «розвиток масового туризму серед молоді» [3, с. 52]. У цей же рік виникає екскурсійне державне акціонерне товариство «Радянський турист», засновником якого був Наркомпрос. «Радянським туристом» було розроблено близько 30 маршрутів, які охоплювали фактично всю територію Радянського Союзу [8, с. 54], створюючи тим самим мережу власних турбаз, санаторіїв, будинків відпочинку, орендуючи готелі в курортних містах. Також залучали до туризму культкомісії профспілок, комсомол, який став організатором розвитку масового самодіяльного туризму, зокрема організовував дозвілля молоді (ВЛКСМ, Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді та ін.). «Комсомольська правда», допомагаючи поширювати туризм в масах, створила рубрику «Всемирный следопыт» [6, с. 119]. У грудні 1926 р. ЦК ВЛКСМ спільно з редакцією газети «Комсомольська правда» створив штаб, який став одним з ініціаторів розвитку масового туризму. За цілями і змістом цей туризм був названий редакцією газети «пролетарським».

У ці роки активно діє Російське товариство туристів, яке у 1929 р. було перейменовано на Товариство пролетарського туризму РРФСР (ТПТ). Різниця ТПТ і «Радтура» полягала в тому, що ТПТ займався організацією самодіяльних походів, а «Радтур» обслуговував групи відпочиваючих за здалегідь спланованими маршрутами, які носили в основному краєзнавчий загальноосвітній характер [3, с. 53]. «Радтур», будучи комерційною організацією, орієнтувався на заможні верстви населення, будував комфортабельні готелі та бази відпочинку [6, с. 120]. 8 березня 1930 р. Рада Народних Комісарів Радянського Союзу прийняла постанову про злиття «Радтур» і «ТПТ», в результаті чого утворилося «Всесоюзне добровільне товариство пролетар-

ського туризму і екскурсій» (ТПТЕ, функціонувало до 1936 р.), яке виконувало всю екскурсійно-туристичну роботу. Головною його метою було соціалістичне будівництво, громадсько-політична робота під час походів, видання кишенькових мовних довідників різними мовами, «розмовників», журналів «На суше и на море», «Туристичний активіст», де активно висвітлювалась діяльність товариства. Ця організація прагнула вміло поєднати відпочинок з підвищенням політичного і культурного рівня шляхом проведення громадських робіт в походах. Організація активно розвивалася і успішно виконувала завдання, щодо розвитку туристичного руху як масового добровільного товариства [8, с. 55].

У радянській Україні розвиток туризму відбувався паралельно з розвитком туризму в РРФСР і практично за таким же сценарієм. Поетапно виникали, змінюючи одне одного, організації, що виконували туристсько-екскурсійну роботу [1, с. 120]. Насамперед в УСРР зародження масового туризму було пов'язано з національно-культурним відродженням 1920-х рр., коли значної ваги набула туристсько-екскурсійна справа, бо екскурсії розглядались як важливий інструмент виховної культурно-пізнавальної роботи серед широких верств населення. Проведення українізації, зокрема вимушене лояльне ставлення більшовицької влади до розвитку української культури і національно-культурного відродження, мало позитивний вплив [4, с. 29]. Біля витоків туристсько-екскурсійної справи в УСРР стояли такі відомі вчені, як М. Грушевський, В. Щербина, Й. Гермайзе, В. Артоболевський, Д. Щербаківський, М. Біляшівський, С. Русова та ін., які намагалися за допомогою масового проведення екскурсій просвітити народ, відродити історичну пам'ять, поглибити історичні знання, тобто сприяти національно-культурному розвитку народу. Однак більшовицько-радянський уряд прагнув використати туризм та екскурсії зовсім з іншою метою. Намагання партійних органів підпорядкувати свою ідеологічну платформу під діяльність туристичних організацій було очевидним [5, с. 96].

У березні 1918 р. як підрозділ Міністерства народної освіти України було створено екскурсійний відділ, яким керувала член Центральної Ради С. Русова [3, с. 59]. Також в Україні туристично-екскурсійну роботу організовували такі структури: Екскурсійно-виставково-музейний відділ Наркомосу УСРР (ЕВМ 1919-1928 рр.), Українське мішане пайове екскурсійне товариство (УМПЕТ, 1928-1929 рр.), акціонерне товариство Укртуре (1926-1930 рр.), створювалися секції в багатьох губернських відділах освіти. У повітах, округах, губерніях були сформовані туристсько-екскурсійні пункти [8, с. 56]. Екскурсійні пункти відкривалися переважно у віддалених містечках і селах при клубах промислових підприємств, сільбудах [5, с. 97]. Екскурсійні бази створювались у місцях, у яких зосереджувались історичні пам'ятки, а

також з привабливими природно-кліматичними умовами. Екскурсійні комуни організовувались у повітових, губернських і обласних містах. Вони керували роботою екскурсійних пунктів і екскурсбаз, домагаючись найефективнішого їх використання. В екскурскомунах діяли такі підрозділи: екскурсійно-виставковий кабінет, бібліотека, лабораторія для дослідження матеріалів, зібраних під час екскурсії, монтажна майстерня, гуртожиток для туристів і екскурсантів [5, с. 97]. Уся система туристично-екскурсійних закладів базувалась на міцному внутрішньому зв'язку та вертикальній схемі керівництва. Екскурсійні пункти, екскурсійні бази, екскурсійні комуни створювали мережу ЕВМ.

Отже, в 1920-х рр. відбувається розширення та відкриття нових екскурсійних закладів. 1922 р. в Кодексі про Народну Освіту окремо розглядалося питання про формування екскурсійної мережі. Так, якщо до 1923 р. в ЕВМ відділі Харківської губполітосвіти функціонувало 30 екскурсунктів, то за один тільки звітний період (1923-1924 рр.) їх було відкрито ще 30, а екскурсбаз – 39 [5, с. 98]. Екскурсійно-виставково-музейний відділ за свою майже десятирічну діяльність заклав основні підвалини державної системи туристсько-екскурсійних закладів і створив усі передумови для їх подальшого розвитку. У 1928 р. було створено Українське мішане пайове екскурсійне товариство (УМПЕТ), яке мало стати провідним центром екскурсійної роботи в Україні. Керівні органи туристично-екскурсійної справи мали допомагати наблизити вартість екскурсій до матеріальних можливостей робітництва, селян, учнівства, дбати про поліпшення якості роботи на місцях, відкривати нові екскурсійні установи, організовувати та будувати екскурсійні бази, концентруючи економічні складові екскурсійної справи в одній структурі. Усі турбази передавалися в управління УМПЕТу [8, с. 55]. УМПЕТ вирішувало питання пільгового забезпечення туристів (робітників, селян, учнівської молоді), наприклад, у 1929 р. в Україні було розподілено 49 тис. пільгових квитків [3, с. 59].

Однак з кінця 1920-х рр. було взято курс на ідеологізацію суспільно-політичного життя і піддано переслідуванню будь-які прояви національної культури. УМПЕТ було реорганізовано, а екскурсійну справу України передано Всесоюзному добровільному товариству пролетарського туризму, яке отримало монопольне право керувати туристично-екскурсійною справою в союзному масштабі. В Україні керувало його відділення «Укртуре».

Прикладом організації масового туризму на місцях може бути туристично привабливий регіон України, який вирізняється різноманітністю природних лікувальних та культурно-історичних ресурсів, – Крим. Кримський півострів був одним із найважливіших туристсько-рекреаційних регіонів СРСР, на який мали безпосередній вплив принципи політики радянської влади у сфері

туризму й екскурсійної справи. У грудні 1920 р., одразу після встановлення більшовицької влади у Криму, Ленін підписав декрет Ради Народних Комісарів «Про використання Криму для лікування трудящих», згідно з яким усі великі дачі та маєтки передавалися для використання в якості санаторіїв і здравниць для робітників та селян. У 1921 р. з цією ж метою підписано постанову «Про відновлення кримських курортів», в якій наголошувалося про необхідність екстреного облаштування курортів Криму з метою їх подальшого використання як санаторіїв і здравниць для червоноармійців і робочих [1, с. 115]. Матеріальною базою для створення перших радянських здравниць стали націоналізовані приватні готелі, пансіонати, маєтки, дачі, монастирі. У 1921 р. здравниці Криму могли приймати близько 25 тис. відпочиваючих. З 1925 р. у колишньому царському палаці в Лівадії почав функціонувати перший санаторій для селян, а в Гурзуфі – Всеукраїнський санаторний піонерський табір «Артек». Наприкінці 1920-х рр. курортні заклади створювалися вже не лише в дореволюційних будівлях, а й у нових, спеціально побудованих для розміщення туристів. Проте органи народної освіти не володіли достатніми фінансовими ресурсами для того, щоб забезпечити високу якість матеріального обслуговування туристів і екскурсантів у Криму, а також створити умови для залучення до участі в туристсько-екскурсійних заходах широких верств населення [7, с. 10]. Водночас виникає і набуває поширення концепція так званого «пролетарського туризму» Її зміст зводиться до різкого збільшення «робітничо-селянського прошарку» серед туристів і екскурсантів та активного використання туристсько-екскурсійної роботи для пропаганди комуністичної ідеології. Виразником інтересів пролетарського туристського руху в Криму протягом 1927-1929 рр. виступали комсомольські організації республіки і місцеві відділення Товариства пролетарського туризму РСФРР (ТПТ). У 1929 р. на території Кримського півострова почалася активна боротьба між туристсько-екскурсійними установами, що перебували у віданні органів народної освіти та пролетарськими туристськими організаціями. «Радтур» і ТПТ прагнули встановлення особистої монополії в туристсько-екскурсійній сфері. Незважаючи на те, що в Криму «Радтур» володів більш розвиненою матеріально-технічною базою, ніж ТПТ, радикальні ідеологічні настанови останнього знайшли підтримку у вищих органах влади СРСР. Саме це вирішило результат цього конфлікту на користь представників пролетарського туристського руху [7, с. 9-10].

Результат практичної діяльності ТПТЕ в Криму не можна оцінювати однозначно. З одного боку, в першій половині 1930-х рр. на території Кримського півострова функціонувала густа мережа туристсько-екскурсійних маршрутів всесоюзного і місцевого значення (на той час через Крим проходило близько 25-30 % від загальної кількості всесоюзних туристських маршрутів,

що існували в СРСР). З другого боку, туристсько-екскурсійна робота мала сезонний характер і була орієнтована на обслуговування осіб, що прибули до Криму з інших регіонів країни, передусім з великих індустріальних міст. Монополізувавши керівництво туристсько-екскурсійною справою в країні, ТПТЕ не змогло створити ефективного механізму фінансування туристсько-екскурсійної галузі. Це уповільнило розвиток матеріально-технічної бази туризму і зумовило надзвичайно низьку якість обслуговування радянських туристів та екскурсантів [7, с. 10-11]. До середини 1930-х рр. з регіонального підрозділу добровільного товариства ТПТЕ фактично перетворилася на господарську організацію зі штатом планових співробітників, що мала у своєму розпорядженні достатньо скромну матеріально-технічну базу. Вона була позбавлена фінансової і методичної підтримки з боку центрального керівництва ТПТЕ. Крім того, ті суспільно-політичні завдання, заради досягнення яких створювалося ТПТЕ, значною мірою втратили свою актуальність.

У подальшому туризм все більше отримував риси адміністративно-командної системи управління. Українські туристичні заклади у березні 1930 р. були звинувачені у неспроможності пропагувати соціалістичні ідеї. Тепер вони були підпорядковані «Товариству пролетарського туризму». У квітні 1932 р. відбувся перший Всесоюзний з'їзд Товариства пролетарського туризму та екскурсій. На ньому були підведені підсумки розвитку туристично-екскурсійної справи в СРСР. Важливим напрямком роботи було визначено розвиток самодіяльного туризму як найбільш цінної форми туристичної подорожі. В середині 1930-х рр. Товариство пролетарського туризму та екскурсій, як і всі масові добровільні туристичні товариства, що існували на той час, було ліквідовано постановою уряду. Керівництво самодіяльним туризмом було передано Всесоюзній раді фізичної культури при Центральному виконавчому комітеті СРСР. Одночасно Всесоюзній центральній раді професійних спілок (ВЦРПС) було доручено керівництво організацією туризму та екскурсій, яка у 1936 р. стала монополістом у сфері туризму. Так само і в Криму у 1936 р. ТПТЕ було ліквідоване, а керівництво розвитком туристсько-екскурсійної справи було покладено на радянські профспілки [7, с. 11]. Усі подібні організації у середині 1930-х рр. визнавалися «гніздами контрреволюції» і були ліквідовані. ВЦРПС була передана вся матеріальна база туризму. Для здійснення керівництва туристичною діяльністю в структурі ВЦРПС був створений новий підрозділ – Туристично-екскурсійне управління (ТЕУ ВЦРПС). Напередодні Другої світової війни в СРСР функціонувало 165 будинків туриста, 50 турбаз, 12 туристичних готелів, 24 стаціонарних туристичних таборів, сотні наметових містечок. Курортна індустрія 1939-1940 рр. нараховувала 1270 будинків відпочинку і 1828 санаторіїв [6, с. 121].

Отже, становлення радянської туристсько-екскурсійної справи здійснювалося на фоні формування тоталітарного режиму в країні, що певною мірою визначило специфіку цього процесу. Політичні та соціально-економічні процеси були неоднозначними. Інформаційні джерела того часу, яка фрагментарно була заполітизованою, дає можливість почерпнути відомості про розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х рр. ХХ ст. в Україні. Визначено, що туристична справа в радянській державі розглядалася як елемент впливу на маси. Головна діяльність більшовиків полягала у тому, щоб поза увагою не залазити жодної ланки культурно-освітньої роботи, зокрема й краєзнавчо-екскурсійної. Це був дієвий засіб впливу на свідомість народних мас у потрібному для них напрямку, оскільки екскурсійна справа забезпечувала масовість, яка була необхідною умовою в агітації та пропаганді компартійно-радянських структур, невід'ємною складовою ідеологічної роботи. Головна мета полягала у тому, щоб надати можливість екскурсантам сприйняти принципи революційного процесу, навчитися жити, працювати і відпочивати у нових соціально-економічних умовах.

Annotation

Irina Dzyublenko (Kyiv). The origin of mass tourism in the USSR (20-30-ies of XX century).

Peculiarities of the origin of mass tourism in the Soviet Ukraine and activity of tourist's organizations during 20-30-ies of XX century are shown.

Keywords: tourism, USSR (Soviet Ukraine), tourism organizations, the Crimean peninsula, «Radtur» proletarian tourism.

Аннотация

Дзюбленко И.М. (г. Киев). Зарождение массового туризма в УССР (20-30-е гг. XX века).

Освещены особенности зарождения массового туризма в советской Украине и деятельность туристических организаций в 20-30-гг. XX в.

Ключевые слова: туризм, туристические организации, Крымский полуостров, «Совтур», пролетарский туризм.

Примітки

1. Абрамов В.В. Історія туризму [Текст] / В.В. Абрамов, М.В. Тонкошкур. – Харків: Видавництво «Форт», 2010. – 286 с.

2. Борисенко М.В. Дозвілля міського мешканця України в добу сталінізму [Текст] / М.В. Борисенко // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля». – К., 2004.

3. Єрмаченко В.Є. Історія туризму [Текст] / В.Є. Єрмаченко, Ю.Ю. Іващенко, Ю.М. Котельникова. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2007. – 96 с.

4. Костоюкова О.М. Краєзнавчо-екскурсійна справа в Україні в 20-х рр. ХХ ст. [Текст] / О.М. Костоюкова. – Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2011. – 172 с.

5. Костоюкова О.М. Створення та розвиток системи туристсько-екскурсійних закладів в Україні в 20-х рр. ХХ ст. [Текст] / О.М. Костоюкова // 3 історії вітчизняного туризму : 36. наук. статей / за ред. П.М. Слободян. / О.М. Костоюкова. – К., 1997 – 280 с.

6. Остапчук В.В. Історія туризму [Текст] / В.В. Остапчук. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2008. – 143 с.

7. Попов О. Д. Розвиток туризму та екскурсійної справи у Криму (1923-1941) [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Попов Олексій Дмитрович. – Х., 2004. – 16 с.

8. Федорченко В.К. Історія туризму в Україні [Текст] / В.К. Федорченко, Т.А. Дьорова. – К. Видавничча школа, 2002. – 195 с.

УДК94(477.8) «1932/1933»:329-055.2:314.156.5

Людмила БАРБАРА
(м. Київ)

Мілена Рудницька та її «Правда про голод»

Аналізується діяльність Мілени Рудницької в поширенні правди про Голодомор в Україні 1932-1933 рр. Розглядається внесок громадської діячки у визнання факту і трагедії Голодомору українського народу на міжнародному рівні.

Ключові слова: Мілена Рудницька, Голодомор, Ліга Націй, Український Громадський Комітет Рятунку України, Конгрес Європейських Національностей.

Науковий керівник – *Дробот Іван Іванович*, завідувач кафедри історії та філософії історії, директор Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор

Ім'я Мілени Рудницької було заборонено згадувати тоталітарною системою, адже жінка присвятила своє життя боротьбі за звільнення України від її ярма. І в житті цієї особистості виразно відбилися всі особливості того часу – політичні, національно-визвольні, економічні, соціальні, зокрема, гендерні, культурні – ті, які стосувалися і України, Радянського Союзу та світу [5, с. 13].

Однією з важливих досліджуваних М. Рудницької тем був Голодомор українського народу. Цій проблемі дослідниця присвятила значну частину своєї громадської та політичної діяльності, будучи членом Українського Громадського Комітету Рятунку України, та репрезентуючи український народ в Лізі Націй, а також Конгресі Європейських Національностей. Однак діяльність М. Рудницької у боротьбі проти голодомору українського народу, особливо на міжнародній арені, не розкрита в повному обсязі, і потребує більш ґрунто-